

ОДЕРЖАВЛЕННЯ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПЕРІОД «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

АНОТАЦІЯ. У статті розглянуто вплив політики «воєнного комунізму» на функціонування кооперативних організацій у господарській системі України з метою врахування цього досвіду в процесі формування державної політики щодо інституційного забезпечення сучасної кооперативної системи України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кооперація, кооперативні організації, «воєнний комунізм».

АННОТАЦИЯ. В статье рассмотрено влияние политики «военного коммунизма» на функционирование кооперативных организаций в хозяйственной системе Украины с целью учета этого опыта в процессе формирования государственной политики относительно институционального обеспечения современной кооперативной системы Украины.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: кооперация, кооперативные организации, «военный коммунизм».

ANNOTATION. In the article influence of policy of «military communism» is considered on functioning of co-operative organizations in the economic system of Ukraine with the purpose of account of this experience in the process of forming of public policy in relation to the instituciynogo providing of the modern co-operative system of Ukraine.

KEYWORDS: co-operation, co-operative organizations, «military communism».

Постановка проблеми. Із розвитком ринкових відносин в аграрній сфері та створенням селянського (фермерського) сектору є очевидним, що і відродження різних видів кооперативних економічних організацій необхідно пов'язувати з ринковими трансформаціями та їх інституціональним забезпеченням особливо в цій сфері. Політика одержавлення економіки в період «воєнного комунізму» мали руйнівний вплив на досить розгалужену на той час систему кооперації в Україні. Кооперація була одержавлена, її кошти та майно націоналізовані, кооперативний апарат перетворено на розподільчий механізм, повністю підпорядкований централізованому державному управлінню. У результаті кооперація втратила свої кооперативні принципи та самотутню природу. Цей досвід став переконливим свідченням того, що існування ринкових відносин є необхідною умовою функціонування і розвитку кооперативних організацій.

В умовах реформування економіки, питання взаємодії кооперації і держави з метою оптимізації кооперативної політики і створення сприятливого інституціонального забезпечення, визначення ролі кооперації в національній економіці. Історичний досвід її діяльності набуває особливої актуальності. Цей досвід дозволяє передбачати оптимальні можливості розбудови кооперативної системи та найефективніші заходи державного та суспільного сприяння цьому процесу з урахуванням усього комплексу соціально-економічних реалій України. Досвід руйнівної політики «воєнного комунізму» може застерегти від помилок сучасних теоретиків і практиків кооперації.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблемами історії, теорії та практики кооперації, розвитком різних форм кооперативних організацій в Україні в кінці XIX—на початку XX ст. займалися українські вчені П. Височанський, С. Зарудний, П. Пожарський, М. Левицький, С. Бородаєвський, М. Туган-Барановський і О. Чаянов, які зробили значний внесок у розвиток кооперативної теорії та практики в Україні та Росії.

На сучасному етапі окремі аспекти історичного розвитку конкретних видів кооперативних організацій в Україні, теоретичні положення і концептуальні підходи до їх висвітлення, містяться в наукових працях вітчизняних дослідників — М. Алімана, В. Апопії, С. Бабенка, Г. Башняніна, Я. Гончарука, В. Гончаренка, Ф. Горбоноса, Л. Горкіної, М. Маліка, В. Марочка, Л. Родіоновой, Н. Тимочко та ін. Можна вважати, що проблеми кооперації досить широко відображені в економічній літературі України. Разом з тим, залишається чимало дискусійних питань теоретичного та практичного характеру.

Метою статті є виявлення нищівного впливу політики та ідеології «воєнного комунізму» на функціонування кооперативних організацій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Ставлення до кооперації в радянській державі, яка постала на руїнах Російської імперії, було неоднозначним. На початку 1918 р. на підставі численних декретів Раднаркому російська кооперація була реорганізована і включена в систему «воєнного комунізму». Радянська влада хотіла використати її спочатку для воєнних потреб, а потім — для соціалістичної перебудови народного господарства. Ця перебудова здійснювалася на основі теоретичних настанов В. Леніна, який був проти політично нейтральної кооперації. Він вважав за необхідне перетворити її у важливий засіб класової боротьби. Ставлення В. Леніна до кооперації зумовлювалося тими вплива-

ми, які чинили на цю організацію не лише ліберальні кола інтелігенції, а й меншовики та есери, з якими комуністи не хотіли ділити влади. На початку 1919 р. він писав: «Кооперація є апарат буржуазний. З цього виходить, що він не заслуговує політичного довір'я, але зовсім не виходить, що дозволено відвернутися від завдання використати його для цілей управління й будівництва» [2, с. 71]. Отже, кооперативи потрібні були радянській владі, а тому їх треба було зберегти, але піддати чистці, керівниками поставити комуністів, а кооперацію перетворити в пролетарську радянську організацію.

Започаткував процес «реформування» кооперації підготовлений наприкінці 1917 р. проект декрету «Про споживчі комуни», згідно з яким існуючі споживчі товариства підлягали націоналізації і мали включати до свого складу «все населення даної місцевості поголовно». Всі громадяни держави повинні були належати до місцевого споживчого товариства (сільського, волосного, селищного чи такого, що об'єднує певну частину міста, частину вулиці тощо).

Споживчі товариства гуртувалися у спілки. Завдання останніх полягало в тому, щоб зменшити затрати на купівлю та перевезення товарів. Вони закуповували і розподіляли їх самостійно, однак зобов'язані були дотримуватися тих обмежень, які випливали із встановлених владою монополій, цін, загальнодержавних планів постачання та ін. Крім цього, спілки могли займатися «збутом місцевих продуктів» (тобто продуктів праці своїх членів). Усі господарські операції спілок і товариств мали фінансуватися державою, яка повинна була надавати їм безвідсоткові позички. Пайові та інші капітали споживчої кооперації, очевидно, підлягали націоналізації [4, с. 17].

Декрет мав компромісний характер. У його проекті передбачалися такі заходи, як включення в кооперативи всіх громадян на основі безплатного членства, об'єднання населення кожної місцевості тільки в одному споживчому товаристві, виключення з керівних органів усіх «нетрудових елементів». Під час обговорення проекту на засіданні Ради Народних Комісарів з участю представників кооперації ці пункти були пом'якшені і декрет набув вигляду особливого роду угоди Радянського уряду з діями старої кооперації [8, с. 35]. Отже, в той період ігнорувалися найважливіші засади діяльності кооперації та її мета. Кооператив з добровільного об'єднання людей, які спільними зусиллями дбають про свій матеріальний і духовний добробут, перетворювався у виключно торговельну організацію, що обслуговує населення

країни, постачає йому споживчі вироби і збуває продукти його праці [4, с. 18].

З розгортанням політики «воєнного комунізму» наміри влади одержавити кооперацію ставали ще більш явними. Згідно з декретом «Про обов'язковий товарообмін у хлібних сільських місцевостях» (8 серпня 1918 р.), кооперативні організації брали участь у товарообміні між містом та селом нарівні з державними організаціями, заготовляючи злакові, коноплі, льон, шкіру та іншу сировину в обмін на «залікові картки», які теоретично давали здавачам право отримати продукцію промисловості. Декрет РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р. «Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого користування та домашнього господарства» ліквідував приватну торгівлю (майно торговців було муніципалізовано) і доручав державі заготівлю й розподіл предметів та продуктів особистого споживання. У її розпорядження переходила й споживча кооперація. Вона зобов'язана була виконувати вказівки державних органів щодо організації заготівель і розподілу продуктів споживання під контролем представників Наркомпроду. Декрет вимагав повернути кооперативам конфісковані товари, а їхній діяльності не чинити жодних перепон.

У підготовлений комісією проект декрету В. Ленін вніс поправку, яка була затверджена Радою Народних Комісарів. У ній зазначалося, що кооперативні склади і магазини націоналізації не підлягають. «Те, що зроблено Радянською владою, і те, що зроблено до сьогодні кооперацією, повинно бути злито», — пояснював В. Ленін на Всеросійському з'їзді робітничої кооперації 9 грудня 1918 р. курс більшовиків [6, с. 73].

Грудневий з'їзд робітничої кооперації підтримав основні положення підготовленого більшовиками проекту, що був вирішальним стратегічним кроком до перетворення Росії в «одне велике споживче товариство». Цей проект 16 березня 1919 р. розглядала РНК РСФРР, а 20 березня він був опублікований в «Известиях ВЦИК» уже як декрет «Про споживчі комуни». Суть цього декрету така:

1 усе населення зобов'язане було вступити в члени того споживчого товариства, яке поширювало свою діяльність на район споживання чи місце праці громадянина РСФРР;

2 вступ у споживче товариство відбувався шляхом прописки. Обов'язкові паї та вступні внески скасовувалися (замість них пропонували робити добровільні вклади, аванси);

З основною функцією споживчої кооперації став розподіл продуктів і предметів широкого вжитку, який здійснювався на основі планів і норм, що затверджувалися в Наркомпроді. Представники Наркомпроду та його місцевих органів у правліннях спілок отримували право «вето» на всі рішення правлінь [1, с. 172—173].

Однак перейменування реорганізованих кооперативів у споживчі комуни викликало невдоволення широких селянських мас, які справедливо бачили в декреті ліквідацію основних засад кооперативної організації. Створення споживчих комун вони трактували як насильницьке утворення і ліквідацію приватної власності. Через це ВЦВК змушений був замінити назву «Споживча комуна» на колишню, звичну для населення назву «Споживче товариство».

У містах, районах і волостях були створені єдині споживчі товариства (ЄСТ) і введене обов'язкове членство в кооперації. Вступні і пайові внески були відмінені. Кожен кооператив очолювало правління, яке обирали, причому до складу виборних органів кооперації не допускалися особи, позбавлені за Конституцією виборчих прав. Низові організації єдиних споживчих товариств об'єднувалися в губернські спілки (Губспілки), а останні входили до складу Центроспілки.

Наступного, 1920 р. споживча кооперація стала центром, навколо якого повинні були згуртуватись (і з яким зливались) інші види кооперативних організацій (декрет РНК від 27 січня 1920 р.). На IX з'їзді РКП(б), що відбувся наприкінці березня — початку квітня, частина делегатів навіть виступила з ініціативою остаточно ліквідувати кооперативи, а їх апарат передати Наркомпроду (проект резолюції В. Мілютіна). Однак В. Ленін і деякі інші лідери більшовиків вважали, що «це було б добре, але неможливо в силу того, що ми маємо справу з класом, менш доступним для нас, таким, що жодною мірою не піддається націоналізації (йдеться про «куркулів» — «заможних селян», що тією чи іншою мірою використовують найману працю)... Тому зараз говорити про націоналізацію кооперації неможливо» [7, с. 116]. З'їзд обмежився тим, що схвалив декрет РНК від 27 січня 1920 р. про злиття сільськогосподарської і промислової кооперації зі споживчою кооперацією, а також погодився з переведенням кооперації на державний бюджет з січня 1921 р., що стало останньою крапкою у процесі її одержавлення.

Споживча кооперація склалась як єдина система на основі цілковитої централізації. Її організаційна структура виглядала

так: Всеросійська спілка споживчих товариств (Центроспілка), губернські спілки споживчих товариств (губспілки), районні відділення губспілки. Низова мережа складалася з єдиних споживчих товариств — міських і волосних. Робітнича кооперація залишилася в складі єдиної кооперації, отримавши особливі права при формуванні органів управління (третю частину місць в управлінні губспілок і Центроспілки). У зв'язку з тим, що в кожному населеному пункті могло бути лише одне споживче товариство, існуючі численні кооперативні організації були об'єднані. В результаті кількість споживчих товариств скоротилася з 47 тис. на початку 1919 р. до 25 тис. на початку 1921 р. [5, с. 35].

В Україні, на яку, ще починаючи з Першого всеукраїнського (Харківського) з'їзду Рад (грудень 1917 р.), поширювалися декрети РНК РСФРР, «реформування» кооперації розгорнулося лише з середини 1920 р. Комуністична партія України, використовуючи форми і методи, що застосовувалися в РСФРР, провела низку організаційних заходів, спрямованих на усунення досвідчених кооперативних діячів від керівництва кооперативними організаціями. У Києві, Харкові, Катеринославі та в інших містах Ради робітничих депутатів і продовольчі загони конфісковували майно кооперативів і розпускали їхні правління. Це спричинило до ще більшого ускладнення економічного становища країни, оскільки ліквідовувалася кооперативна система за умови, що не була створена інша система господарства.

Раднарком змушений був вжити термінових заходів для збереження кооперативного апарату. Наркомат внутрішніх справ у лютому 1919 р. надіслав виконкомам і ревкомам України телеграму, в якій наголошувалося на необхідності припинення дій щодо ліквідації кооперативних організацій. Подібний циркуляр видав Раднарком УСРР. Для забезпечення контролю за діяльністю кооперативних організацій і підпорядкування їх господарської діяльності потребам радянської влади, при Раді народного господарства України було створено кооперативний відділ.

7 червня 1920 р. об'єднане засідання представників правлінь Уцербсекції, Центроспілки, Дніпроспілки та Об'єднання споживчих товариств півдня Росії ухвалило створити Всеукраїнську спілку споживчої кооперації (Вукоопспілку). Раднарком 15 червня 1920 р. прийняв рішення про створення в Україні єдиного господарського центру споживчої кооперації (Вукоопспілки), яка тоді ж увійшла до складу Центроспілки РСФРР. Водночас було розроблено положення про організацію, зміст і порядок роботи

Вукоопспілки. 22 червня 1920 р. правління новоутвореного центру української споживчої кооперації випустило відозву, в якій оголосило про організацію нового кооперативного центру та основні засади його побудови.

10 серпня 1920 р. в Україні був уведений в дію декрет «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій». Кредитні, сільськогосподарські й ощадно-позичкові кооперативи та їхні об'єднання повинні були влитися в споживчі організації даної місцевості, передати їм свої активи, технічне устаткування й персонал і виконувати розподільчі функції Наркомпроду. Окремою постановою від 9 грудня 1920 р. було ліквідовано Українбанк, а його капітали були передано до загальнодержавного бюджету [2, с. 279].

Висновки. Отже, політика «воєнного комунізму» призвела до глибоких деформацій у кооперативній системі. Кооперація була одержавлена, перетворена на розподільчий механізм, повністю підпорядкована централізованому державному управлінню, втрачала свою самобутність та принципи. Як ринковому інституту їй не було місця в командно-адміністративній економічній системі. Кооперативні організації, тих форм, що склалися в дорадянський період були ліквідовані, складовою цієї системи залишалася лише споживча кооперація, що продовжувала існувати зазнавши істотних перетворень.

У цей час кооперація як економічна організація втрачає свої природні ознаки. Журнал самарських кооператорів «Самопомощь» писав: «Кооператив є трудовою організацією, заснованою на самодіяльності членів і яка має за мету не тільки задоволення матеріальних потреб, але в ще більшій мірі розвиток у своїх членах суспільних навичок і задоволення їх духовних потреб. В уяві ж комісарів кооператив — це об'єднання голодних ротів» [3, с. 401].

До цього часу населення добровільно вступало в кооперативні організації. Революція ж примусила їх, всіх без винятку, стати членами «єдиного кооперативу».

Російський дослідник кооперації І. Скворцов-Степанов з цього приводу писав: «Кооперація, як самостійна організація, може існувати лише при буржуазному ладі. Радянська влада не може допустити існування такої автономної організації з її пайовими внесками і поділом прибутку... При соціалізмі повинен бути єдиний розподільчий і виробничий орган, а тому кооперація, як самостійна організація, повинна померти» [3, с. 402].

Кооперативна мережа перестала існувати як система. Були розігнані чи перетворені в придаток державних органів загальні і багато регіональних кооперативні центри і союзи. Їхня матеріальна база, яка створювалася роками, розсіялася, частково вона перейшла до рук різних держорганів, а в основній своїй частині — занепадала і зруйнувалась. Кооперація в значній мірі розгубила кадри досвідчених працівників, порушувалися господарські зв'язки між регіонами різного рівня і призначення та кооперативними об'єднаннями. Напризволяще опинилися приреченими навіть формально не розпущені первинні кооперативи. Припинення чи зведення до мізеру виконання власне кооперативних функцій і роботи на кооперативних принципах та заміна їх здійсненням розподільчо-заготовчих завдань держави призвело до розповсюдження серед учасників кооперативних організацій опортуністичної поведінки, пасивності, вичікування, паразитизму, а часом і прагненню до прямого обману, що підірвало десятиріччями сформовані кооперативні навички і традиції.

Література

1. Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. Історія споживчої кооперації України: Підручник для студентів кооперативних вузів. — Львів: Укоопспілка. — Л.К.А., 1996. — 383 с.
2. Бабенко С. Г., Галюк В. Г., Гелей С. Д. та ін. Історія кооперативного руху. — Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. — 412 с.
3. Вахитов К. И. Кооперация. Теория, история, практика. — М.: Издательско-торговая кооперация, 2004. — 556 с.
4. Гелей С., Гелей Т. Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між першою та другою світовими війнами // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. — Львів: Укоопспілка, видавництво Л. К. А., 2001. — С. 16—34.
5. Климов А. П. Потребительская кооперация в системе развитого социализма. — М.: Экономика, 1980. — 207 с.
6. Ленин В. И. Речь на III съезде рабочей кооперации. 9 декабря 1918 г. // В. И. Ленин о кооперации. — М.: Политиздат, 1971. — С. 68—77.
7. Ленин В. И. Речь о кооперации на IX съезде РКП(б) 3 апреля 1920 г. // В. И. Ленин о кооперации. — М.: Политиздат, 1971. — С. 113—116.
8. Социализм и потребительская кооперация в СССР. — М.: Экономика, 1984. — 350 с.

Стаття надійшла до редакції 24.06.2011